

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.8

І. М. Василюк
адвокатПОЗИЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ГУМАННЕ СТАВЛЕННЯ ТА ПОВАГУ ЇХ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Розвиток демократії, забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язані з підвищенням якості та ефективності роботи установ виконання покарань, під час якої виникають, змінюються та припиняються різні види кримінально-виконавчих правовідносин. Намагання впровадити в повсякденне життя українського суспільства ліберальні європейські цінності зумовило необхідність модернізації діяльності ДПтС України відповідно до міжнародних стандартів [1, с. 95]. Сьогодні Україна є членом Ради Європи, у зв'язку із чим прийняла на себе обов'язок більш послідовної реалізації в законодавстві і практиці загально-визнаних міжнародних норм, перш за все таких, які повинні забезпечити реалізацію прав і свобод людини і громадянина [2, с. 28]. Пріоритетним напрямком цієї діяльності має стати процес подальшого вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування, неухильного дотримання прав і свобод людини. Один із напрямів цих змін має стати вдосконалення механізмів реалізації права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності, виходячи з прогресивних форм його забезпечення відповідно до міжнародних стандартів та існуючих кращих практик.

Питання значення міжнародних стандартів для виконання покарань розглядали різні науковці, такі як К.А. Автухов, А.П. Гель, Т.А. Денисова, О.Г. Колб, Н.В. Коломієць, О.В. Лисодед, І.С. Михалко, А.Х. Степанюк, В.М. Трубников, І.С. Яковець та ін. Однак проблематика вкладу міжнародних стандартів у дотримання права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності майже не була предметом окремих публікацій. Метою статті є визначення позиція міжнародних стандартів щодо права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності.

Досліджуване право засуджених визнається міжнародною спільнотою фундаментальним, таким, що властиве всім людським істотам від народження. Це закріплено в статті 10 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП): «Усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності,

власливої людській особі» [3]. Комітет ООН із прав людини вказав, що повага до людської гідності є нормою загального міжнародного права, що не підлягає жодному виключенню. Як підкреслила Міжамериканська комісія з прав людини, позбавлення волі встановлює режим абсолютного контролю, втрати конфіденційності, обмеження життєвого простору та, перш за все, радикального зниження можливостей засобів самозахисту особистості. Комісія дійшла висновку, що, як наслідок, акт позбавлення волі несе конкретні та матеріальні зобов'язання із захисту людської гідності ув'язненого. І хоча найбільш фундаментальною складовою частиною цього права є абсолютна заборона катувань, право на повагу до людської гідності включає в себе надання адекватних матеріальних умов. У тому числі й відповідного харчування, води та доступу до медичного обслуговування [4, с. 3].

Наголошується на необхідності запровадження гуманних підходів та поваги до гідності людини і в інших спеціальних стандартах, які стосуються саме сфери виконання кримінальних покарань. І хоча в них не дублюється потреба неухильного дотримання розглядуваного права засуджених, положення цих актів вказують на основні складові частини права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності.

Так, Генеральна Асамблея ООН затвердила в грудні 2015 року Мінімальні правила ООН щодо поводження з ув'язненими, відомими як «Правила Мандели» [5]. Ці Правила стали результатом 5-річних міжурядових консультацій та репрезентують істотну гармонізацію оригінальної версії 1957 року з урахуванням міжнародного права та кращих практик в'язничного менеджменту. Схвалюючи документ, Генеральна Асамблея зауважила, що під час їх прийняття вона керувалась бажанням знову затвердити віру в основні права людини, *в гідність і цінність людської особистості* без будь-якої різниці, та взяла до відома, зокрема, зауваження загального порядку про *гуманне поводження з особами, позбавленими волі*, яке було прийнято Комітетом із прав людини. У цих Правилах закріплюються положення, що стосуються різних аспектів права засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності

(як у контексті дій, спрямованих на забезпечення реалізації цього права, так і дій, що становлять його порушення):

«Правило 1. Усі ув'язнені повинні користуватися шанобливим ставленням внаслідок *власної їм гідності і їх цінності як людської особистості*. Жодного в'язня не може бути піддано катуванню та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання, всі ув'язнені повинні бути захищені від них, і ніякі обставини не можуть служити виправданням для них.

...Правило 5.: 1. Тюремний режим повинен прагнути зводити до мінімуму ту різницю між життям у в'язниці і життям на волі, яка послаблює почуття відповідальності ув'язнених або *повагу їх гідності як людської особистості*.

...Правило 18.: 2. Для того, щоб ув'язнені могли зберігати зовнішній вигляд, сумісний з їхньою *людською гідністю*, їм потрібно давати можливість піклуватися освоїти зачіску і бороду, дозволяючи чоловікам регулярно голитися.

...Правило 43.: 1. Ні в якому разі не можуть бути накладені обмеження або дисциплінарні стягнення, рівнозначні тортурам та іншим жорстоким, нелюдським або *принижуючим гідність* видам поведінки чи покарання. Зокрема, слід заборонити застосовувати такі види практики: а) одиночне ув'язнення на невизначений термін; б) тривале одиночне ув'язнення; с) поміщення ув'язненого в камеру без освітлення або в постійно освітлювану камеру; д) тілесне покарання або зменшення раціону харчування або питної води; е) колективне покарання.

...Правило 47.: 1. Використання кайданів, ланцюгів або інших засобів угамування, які за своєю природою є такими, що *принижують гідність* або болісними, має бути заборонено.

...Правило 50.: Обшуки проводяться таким чином, щоб забезпечувати *повагу до людської гідності* і недоторканності приватного життя обшукуваної особи, а також дотримання принципів пропорційності, законності і необхідності.

...Правило 74.: 1. Тюремна адміністрація повинна дбати про ретельний відбір персоналу всіх категорій, бо належне врядування тюремним установою залежить від сумлінності, *гуманності*, компетентності і особистих якостей цих співробітників.

...Правило 76.: 1. Підготовка, про яку йдеться в пункті 2 правила 75, повинна включати, як мінімум, навчання, поміж іншого, з питань про права і обов'язки тюремного персоналу під час здійснення ним своїх функцій, включаючи *повагу до людської гідності всіх ув'язнених*, і заборонені види поведінки, зокрема катування та інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поведінки чи покарання.

...Правило 91.: Поводження з ними [засудженими] має зміцнювати в них *почуття власної гідності* та усвідомлення своєї відповідальності.

...Правило 92.: 1. Із цією метою мають бути вжиті всі відповідні для цього засобів, включаючи релігійне обслуговування в країнах, де це можливо, навчання, професійну підготовку та орієнтацію, вивчення конкретних соціальних випадків, консультації щодо працевлаштування, фізичне виховання і зміцнення характеру, беручи до уваги індивідуальні потреби кожного ув'язненого, його соціальне і злочинне минуле, його фізичні і розумові здібності і можливості, його темперамент, тривалість терміну його ув'язнення і його можливості після звільнення».

До речі, в попередній редакції Правил гуманізм та повага до людської гідності згадувались лише в чотирьох пунктах: «...46. 1. Органи тюремного управління повинні піклуватися про ретельний відбір персоналу всіх категорій, оскільки добра робота в'язничних установ залежить від добросовісності, *гуманності*, компетентності і особистих якостей цих співробітників. ...Процедура 10: у межах своїх програм технічного співробітництва й розвитку Організація Об'єднаних Націй: а) надає допомогу урядам, на їх прохання, у створенні та зміцненні всеохоплюючих та *гуманних* виправних систем. ...41. 3. В'язнів не можна позбавляти можливості доступу до кваліфікованих представників будь-якої конфесії. З іншого боку, якщо в'язень протестує проти відвідування його служителями культу, до його побажань треба ставитися з повною *повагою*. ...48. Усі працівники місць ув'язнення повинні так себе поводити і так виконувати свої обов'язки, щоб бути прикладом для в'язнів і завоювати їхню *повагу*». Усе це свідчить про збільшення ваги названих категорій для процесу виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Але постійне наголошення на цих аспектах навряд чи потрібне, бо Правила не мають на меті детально описати взірцеву систему пенітенціарних установ, а призначені лише для того, щоб на основі загальноновизнаних досягнень сучасної думки і з урахуванням найзадовільніших у наш час систем викласти те, що звичайно вважається правильним із принципового і практичного поглядів у галузі поведінки з в'язнями та в управлінні установами. З огляду на розмаїття юридичних, соціальних, економічних і географічних умов зрозуміло, що не всі правила можна застосувати повсюди і водночас. Вони повинні, однак, покликати до життя постійне прагнення до подолання практичних труднощів, що стоять на шляху до їх здійснення, оскільки загалом відбивають ті мінімальні умови, котрі ООН вважає прийнятними. З іншого боку, вони охоплюють поле діяльності, де громадська думка постійно йде вперед. Вони не

мають на меті перешкоджати проведенню експериментів і введенню нової практики, які були б сумісні з викладеними в них принципами і спрямовані на досягнення окресленої в них мети [6].

Подібним чином визначається це питання й у Європейських пенітенціарних правилах [7], які також згадують про право на гуманне ставлення й повагу до людської гідності лише в окремих нормах:

«...18.1. Розміщення ув'язнених і, зокрема, надання місць для сну повинне проводитися з повагою до людської гідності та, по можливості, із забезпеченням можливості усамітнення, а також відповідно до санітарно-гігієнічних вимог з урахуванням кліматичних умов і, зокрема, площі, кубатури приміщення, освітлення, опалення та вентиляції.

...72.1. Керування пенітенціарними закладами мусить здійснюватися в етичному контексті, в рамках якого визнається, що до ув'язнених необхідно ставитися гуманно та з повагою до невід'ємної гідності людини.

...75. Персонал мусить своїм поведінням і виконанням своїх обов'язків завжди позитивно впливати на ув'язнених та викликати в них повагу.

...77. Під час підбору нового персоналу адміністрація пенітенціарної установи мусить приділяти підвищену увагу вимогам чесності, гуманності, володінню професійними навичками та особистої здатності до виконання складної роботи, яка від нього вимагатиметься».

Таким чином, положення обох правил відбивають основні межі такого поведіння з ув'язненими, що засноване на повазі до їх людської гідності й гуманності. Вони дають орієнтири, яким має відповідати гуманна система виконання покарань, а оскільки гуманність за міжнародними підходами нерозривно пов'язана з поважним ставленням до людської гідності, реалізація правил слугуватиме засобом забезпечення і цього права. І оскільки правила стосуються всіх аспектів перебування особи в місцях позбавлення волі, це виступає додатковим аргументом на користь висновку про створення певного зразку того, яка поведінка персоналу та яке поведіння визнаватиметься таким, що забезпечує дотримання права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності.

Потрібно звернути увагу, що, на відміну від національної практики, міжнародні фахівці більше переймаються питаннями не закріплення як такого права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності (бо його наявність вже давно визнана певною аксіомою в зарубіжних країнах), а розглядають різноманітні проблеми його реалізації та створення механізмів дотримання.

Доволі часто в зарубіжній науковій літературі (до речі, як і в національних джерелах) право засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності тлумачиться через призму рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), що в підсумку дозволяє звести його зміст до утримання від певних дій. І дійсно, якщо провести аналіз цих документів, можна нібито переконатися в правильності вказаного підходу.

Так, на прикладі справи «Ковальчук проти України», розглянутої Європейським судом із прав людини, можна розглянути механізм реалізації цього права. 4 листопада 2010 року в Страсбурзі було прийнято рішення за поданою заявою проти України, де заявник скаржився, що з ним погано поводитися міліціонери протягом його перебування під вартою у вересні 2002 року, всупереч статті 3 Конвенції. Далі він поскаржився за статтею 13 Конвенції стосовно того, що не було проведено ефективне розслідування його скарги про погане поводження та що таким чином у нього не було ефективних засобів судового захисту стосовно вищевказаного порушення. Суд постановив, що було порушення статті 3 Конвенції стосовно нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження із заявником в руках міліції [8].

Справа «Заїченко проти України» (рішення від 7 жовтня 2010 р.). Заявник скаржився, що умови його тримання були незадовільними, що його перебування під вартою з 27 червня 2005 року до моменту засудження судом першої інстанції було незаконним. Заявника підозрювали в зловживанні владою, що, зокрема, призвело до поганого поводження з підозрюваними, з якими він працював, та незаконних обшуків їх помешкань. Окрім того, заявника тримали в досить жорстоких умовах у камері СІЗО. Суд постановив, що мало місце порушення ст. 3 Конвенції, а держава-відповідач мала виплатити кошти заявнику [9].

Ще в одній справі мало місце порушення права на людську гідність, рішення якої прийнято 8 квітня 2010 року, в якій заявник стверджував, що співробітники в'язниці № 8 м. Житомир поводитися з ним жорстоко, а також що із цього приводу не було проведено належного розслідування. Заявник також поскаржився щодо умов його тримання у вищезазначеній в'язниці. Вона отримала назву «Лотарев проти України». Уряд заперечив правове представництво заявника. Суд визнав скарги заявника стосовно заявленого поганого поводження в тюрмі та відсутності належного розслідування щодо цієї скарги прийнятними та відхилив заперечення уряду [10]. Рішення від 21 жовтня 2010 року в справі «Петухов проти України» передбачало таке: заявник стверджував (посилаючись на статті 3 та 13 Конвенції), що в ув'язненні він не мав адекватного медичного догляду та що стосовно цього порушення не існу-

вало доступних засобів юридичного захисту. Суд визнав скарги заявника за статтею 3 Конвенції (відповідність медичного догляду в ув'язненні), за пунктами 1 та 3 статті 5, пунктом 1 статті 6 (тривалість провадження) та за статтею 13 прийнятними, а решту скарг у заяві – неприйнятними. Також постановив, що мало місце порушення статті 3 Конвенції через відсутність адекватного медичного догляду під час ув'язнення [11].

Однак наведене не можна сприймати як вказівку на можливість або доцільність звуження змісту права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності суто до утримання персоналу установ виконання покарань від певних дій. ЄСПЛ у своїх рішеннях констатує порушення певних положень Конвенції, які відбулися через дії або бездіяльність тюремних працівників, внаслідок чого і відбувається констатація необхідності або вжиття певних дій, або утримання від них. У жодному рішенні ЄСПЛ немає вказівки на те, що досліджуване право повинно тлумачитись виключно в обсязі, який зазначений у рішеннях цього Суду. Більше того, ЄСПЛ дотримується позиції, згідно з якою держави повинні не тільки утримуватися від нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження, а й піклуватися про те, щоб особи, які опинилися під їхньою юрисдикцією, не потрапляли в результаті прийнятих ними рішень у ситуації, що піддають їх неминучій загрозі такого поводження [12].

На цій підставі можемо стверджувати, що міжнародне співтовариство цікавить не тільки і не стільки нормативне закріплення гарантій захисту від жорстокого поводження, скільки практичне становище у сфері поводження з засудженими.

Більше того, ЄСПЛ розглядає справи відповідно до норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13], яка не закріплює безпосередньо право на гуманне ставлення та повагу людської гідності. Конвенція гарантує лише окремі права людини, а оскільки назване право є фундаментальним, таким, що зумовлює всі інші права, – додатково його закріплювати не має сенсу. Тому в ст. 3 Конвенції йдеться виключно про заборону певного виду поводження – катувань: «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню». Тобто всі справи, розглянуті ЄСПЛ та визнані прикладами щодо порушення права на гуманне ставлення та повагу людської гідності, вивчаються через призму заборони катувань чи певного типу поводження, передбаченого в ст. 3, і тому не можуть виступати ілюстрацією порушення саме названого права як такого. ЄСПЛ констатує лише певні види порушень цього права, однак не вказує на механізми забезпечення його реалізації в цілому.

Література

1. Богатирьов І.Г. Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження) / І.Г. Богатирьов. – К., 2013. – 444 с.
2. Коломієць Н.В. Міжнародно-правовий аспект вдосконалення заходів заохочення в кримінально-виконавчому законодавстві України / Н.В. Коломієць // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 34. Том 3. – 2015. – С. 27–30.
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
4. Баланс безопасности и человеческого достоинства в тюрьмах – рамки профилактического мониторинга: Ресурсное пособие по мониторингу в местах содержания под стражей. – London : Penal Reform International, 2013 – 22 с.
5. Мінімальні правила ООН щодо поводження з ув'язненими («Правила Мандели») [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kvs.gov.ua/zmi/PravylaMandely211220151505.pdf>.
6. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_212/print1443629133600317.
7. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_032/print1453044817915465.
8. Справа «Ковальчук проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_865.
9. Справа «Заїченко проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_328.
10. Справа «Лотарев проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_882.
11. Петухов против Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://precedent.in.ua/2016/04/08/petuhov-protiv-ukrainy/>.
12. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://coolib.com/b/323478/read>.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

Анотація

Васильюк І. Н. Позиція міжнародних стандартів щодо права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності. – Стаття.

У статті розглядається позиція міжнародних стандартів щодо права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності. Стверджується, що міжнародне співтовариство цікавиться не тільки і не стільки нормативним закріпленням гарантій захисту від жорстокого поводження, скільки практичним становищем у сфері поводження із засудженими. Виокремлюється позитивний міжнародний досвід, що може бути запозичений для впровадження в Україні.

Ключові слова: позбавлення волі, права засуджених, принцип гуманізму, принцип поваги до прав і свобод людини.

Аннотация

Василюк И. Н. Позиция международных стандартов относительно права осужденных к лишению свободы на гуманное отношение и уважение их человеческого достоинства. – Статья.

В статье рассматривается позиция международных стандартов относительно права осужденных к лишению свободы на гуманное отношение и уважение их человеческого достоинства. Утверждается, что международное сообщество интересуется не только и не столько нормативным закреплением гарантий защиты от жестокого обращения, сколько практическим положением в сфере обращения с осужденными. Выделяется положительный международный опыт, который может быть заимствован для внедрения в Украине.

Ключевые слова: лишение свободы, права осужденных, принцип гуманизма, принцип уважения прав и свобод человека.

Summary

Vasylyuk I. N. The position international standards on the rights of prisoners to prison for humane treatment and respect for their human dignity. – Article.

In the article the position of international standards on the rights of prisoners to prison for humane treatment and respect for their human dignity. It is alleged that the international community is interested not only and not the statutory safeguards against ill-treatment, as a practical position in the treatment of prisoners. Singled out the positive international experience that can be borrowed for implementation in Ukraine.

Key words: prison, prisoners' rights, principle of humanity, principle of respect for human rights and freedoms.